

J. J. POMER MONFERRER & J. REDONDO (Edd.)

**LA TRADUCCIÓ (IN)DIRECTA DELS
CLÀSSICS A LES LITERATURES
HISPÀNIQUES, ENTRE MÉS**

ADOLF M. HAKKERT - PUBLISHER - AMSTERDAM

2016

CLASSICAL
AND
BYZANTINE MONOGRAPHS

Edited by

G. GIANGRANDE and H. WHITE

VOL. LXXXIX

J.J. POMER MONFERRER & J. REDONDO (Edd.)

**LA TRADUCCIÓ (IN)DIRECTA DELS
CLÀSSICS A LES LITERATURES
HISPÀNIQUES, ENTRE MÉS**

ADOLF M. HAKKERT - PUBLISHER -AMSTERDAM
2016

J.J. POMER MONFERRER & J. REDONDO (Edd.)

**LA TRADUCCIÓ (IN)DIRECTA DELS
CLÀSSICS A LES LITERATURES
HISPÀNIQUES, ENTRE MÉS**

ADOLF M. HAKKERT - PUBLISHER -AMSTERDAM
2016

**LA TRADUCCIÓ (IN)DIRECTA DELS
CLÀSSICS A LES LITERATURES
HISPÀNIQUES, ENTRE MÉS**

ISSN 1381-2955
ISBN 978-90-256-1320-4

Les fonts grega i francesa de la versió aragonesa de la *Crònica de Morea*

Juanjo Pomer Monferrer
(GIRLC, Universitat de València) ¹

Resum: La versió aragonesa de la *Crònica de Morea* o *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea* fou un encàrrec de Johan Ferrández d'Heredia, mestre de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, al seu *scriptorium* d'Avinyó. A jutjar pels seus gal·licismes i hel·lenismes, les seues fonts són diversos textos francesos i grecs. El manuscrit aragonés resultant es desmarca així dels altres manuscrits grecs, francès i italià en nombrosos aspectes.

Mots clau: Versió aragonesa (Arag.), fonts grega i francesa, *Crònica de Morea*, versió francesa (B), versió grega (H).

Abstract: The Aragonese version of *The Chronicle of Morea* or *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea* was ordered by Johan Ferrández d'Heredia, Grand Master of the Knights of Saint John of the Hospital, to his *scriptorium* in Avignon. Regarding the number of Gallicisms and Hellenisms, the Aragonese version is based on various French and Greek texts, that were its sources. The resultant Aragonese manuscript is quite different from the other Greek, French and Italian manuscripts in many aspects.

Keywords: The Aragonese version (Arag.), Greek and French sources, *The Chronicle of Morea*, the French version (B), the Greek version (H).

Antecedents històrics

La *Crònica de Morea* sorgeix com a resultat i justificació de la dominació franca del Peloponès, després de l'inici de la Quarta Croada i contemplada sempre des del punt de vista llatí, confrontat totalment a l'oriental. Fou, per tant, conseqüència directa dels fets que tingueren lloc després de 1204 i que exposarem breument.

¹ El present treball s'insereix dins el programa de recerca desplegat dins del projecte d'investigació del Programa Estatal de Foment de la Investigació Científica i Tècnica d'Excel·lència del Ministerio de Economía y Competitividad FFI2013-43663, *Literaturas clásicas e hispánicas en la Baja Edad Media y el Renacimiento*.

Al segle XI les conquestes suposaven al món feudal una porta d'escapada per a alguns sectors com els fills no primogènits dels nobles o la població sense terres. L'any 1054 s'havia produït la separació definitiva de les dues esglésies, el Gran Cisma d'Orient, iniciat ja en temps del patriarca Foci ². I el 1096 tingué lloc la Primera Croada, a penes cinc anys després de que l'emperador Aleix I demanara al papa Urbà II tropes contra l'amenaça turca. El desencontre entre el món occidental i el bizantí era una realitat, i més encara quan el 1182 es produí l'asalt a les cases i comerços dels mercaders occidentals de Constantinoble, que foren assassinats o expulsats. Pocs anys després, un contingent format, sobretot, per tropes venecianes i dels regnes francs va desistir d'arribar fins a Terra Santa, tal com tenien previst, i recularen fins a la Ciutat, la qual, el 12 d'abril de 1204, va ser conquerida i saquejada durant tres dies. Balduí de Flandes fou nomenat nou emperador i l'imperi d'Orient va ser repartit entre els llatins ³.

Una part de territori dominat pels francs esdevingué l'anomenat Principat de Morea ⁴, conquerit per Jofre de Villehardouin, iniciador de la nissaga que governarà la regió durant aproximadament un segle ⁵. Fou precisament en el moment de declivi d'aquest reialme quan va vore la llum la *Crònica de Morea*, composta per al record de la presència franca en terres gregues i per a donar compte de la gestió dels Villehardouin al seu nou regne ⁶.

² García de Cortázar & Sesma Muñoz (2008: 159): *Desde la división del Imperio romano por Teodosio el Grande en 395, habían sido frecuentes las suspicacias entre ambas en torno a temas de disciplina eclesiástica, práctica sacramental y doctrina teológica. El matrimonio de los sacerdotes, el tipo de pan empleado en la misa, el ayuno de los sábados y la doctrina sobre la procedencia del Espíritu Santo habían sido cuestiones de debate entre las dos Iglesias. En el siglo IX, otros aspectos se añadieron y propiciaron el cisma de Focio. Los más notorios fueron los surgidos a propósito del proceso de evangelización de tierras del centro y este de Europa que tanto Roma como Constantinopla pretendían dirigir. El conjunto de agravios mutuos, al que se sobreimponía siempre la convicción papal de que su sede de Roma estaba por encima de todas las restantes, incluida Constantinopla, estalló a mediados del siglo XI cuando fue manejado por dos hombres tan arrogantes como intransigentes: el patriarca Miguel Cerulario y el enviado pontificio Humberto de Silva Candida. En lugar de llegar a un acuerdo, ambos comisionados acabaron enzarzados en un cruce de excomuniones. El hecho, más que consagrar la separación entre las Iglesias, constituyó el comienzo de la definitiva cristalización de su división. Con él, el mundo cultural bizantino adquirió un nuevo elemento de individualidad y cohesión.*

³ Alguns estudis indispensables sobre l'imperi llatí de Constantinoble són els d'Angold (2006²), Burkhardt (2014), Hendrickx (1974 i 1977), Jacoby (2004), Lock (1995), Richard (1989), Tsougarakis & Lock (2015) i Wolff (1948 i 1954).

⁴ La major part de la península del Peloponès.

⁵ Vid. Jacoby (1973).

⁶ Per a més informació, vid. Lurier (1964: 3-32).

Els manuscrits

Comptem vuit manuscrits de la *Crònica de Morea*, cinc d'ells en grec, un en francès, un en italià i un altre en aragonés.

Les versions gregues

Les versions gregues, les úniques en vers (decapentasil·labs o versos polítics ⁷), narren fets ocorreguts entre la Primera Croada i 1292 o, en el cas de H i T, entre 1196 i 1292, i són les següents:

H = *Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Fabricius 57*

T = *Turin, Biblioteca Nazionale Universitaria, B. II. I (LXVI)*

P = *Paris, Bibliothèque nationale de France, gr. 2898*

P2 = *Bern, Burgerbibliothek o Bibliothèque de la Bourgeoisie, Cod. 509*

P3 = *Paris, Bibliothèque nationale de France, gr. 2753*

H és el més antic dels manuscrits grecs. Està datat a finals del segle XIV. Falten les tres primeres planes i la quarta està prou danyada. El text finalitza abruptament al foli 237v, per la qual cosa es pot pensar que s'han perdut també algunes pàgines finals. El text, el més extens dels cinc i amb lectures més cultes i arcaitzants, conté 9219 versos.

T, de la mateixa família que H, és del segle XVI i conserva més text de la part inicial que H. El grec que utilitza és més tardà i el seu text està deteriorat.

Els restants manuscrits constitueixen una altra família. P pertany al segle XVI i conté, a més de la *Crònica*, una traducció grega de la *Teseida* de Boccaccio. Està format per 8191 versos. P2 i P3, menys importants, són còpies de P fetes als segles XVI i XVII, respectivament ⁸.

⁷ En grec, πολιτικός στίχος.

⁸ Shawcross (2009: 35 i 36), Page (2015: 306).

La versió italiana

La versió italiana es troba entre els folis 25r i 47v d'un còdex del segle XVIII, precedida d'una còpia d'una traducció italiana de la *Istoria del regno di Romania* de Marino Sanudo Torsello (1r-25r), l'original llatí de la qual no es conserva. El manuscrit és el següent:

Ital. = Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Mss. Italiani Classe VII Cod. 712 coll. 8754

Aquesta versió italiana és un resum de la grega, ja que certs episodis narratius són idèntics i alguns topònims són calcats del grec i no del francès, a més de la presència d'algunes errades de traducció. S'assembla molt, per tant, a la versió del manuscrit T ⁹.

La versió francesa

El manuscrit francès o *Livre de la conquête de la Princesse de l'Amorée* és:

B = Brussels, Bibliothèque royale de Belgique, 15702

Data de finals del segle XIV o principis del XV i narra fets ocorreguts entre 1199 i 1305, encara que n'hi ha referències a d'altres de 1333. Va ser descobert per Buchon i publicat per ell el 1845. La *Crònica* comença al foli 5v ¹⁰.

La versió aragonesa

La versió aragonesa o *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea* apareix al següent manuscrit:

⁹ Shawcross (2009: 36 i 37); Egea (1996: XXXVI), Page (2015: 304).

¹⁰ Shawcross (2009: 37 i 38); Egea (1996: XXXVI).

Front als altres set que hem esmentat, més modestos i sense cap indicació de patrocini, aquesta és una còpia elegant i cuidada amb el nom ¹¹ i escut d'armes ¹² del seu mentor, Johan Ferrández d'Heredia, Gran Mestre dels Cavallers de Sant Joan de l'Hospital, qui l'encarregà en 1377 a l'escriba aragonés Bernardo de Chaca ¹³. Bernardo també copià la *Crónica de los Emperadores* ¹⁴, una traducció parcial de l'historiador bizantí Zonaràs: ambdues obres estan incloses al mateix volum, encara que, per les seues diferències des del punt de vista de la llengua ¹⁵, no estaven concebudes per a formar part d'una sola unitat.

El *Libro de los fechos* comprén la història des de l'any 1197 fins el 1377: no tracta, com les versions gregues, italiana i francesa, la Primera Croada, i acaba més tard, el 1377, amb la mort de Daniele del Carretto, enviat a prendre possessió de Morea en nom dels hospitalaris.

Filiacions

La crítica és unànime en considerar T, P2, P3 i Ital. descendents de la versió grega. Així, H i P podrien derivar d'un model grec més antic, sent H una versió més antiga que P. B, des del principi, es presenta com un escrit abreujat d'un treball més llarg. Encara que H està més pròxim a B que P, s'ha demostrat que no és el seu model. Per tant, es postula un original comú, perdut avui dia, que seria el text a partir del qual han derivat originals en grec i francès. Potser estaria escrit en francès, per la temàtica

¹¹ A l'explicit, fo. 266r, on consta també la data de finalització: dijous, 24 d'octubre de 1393.

¹² A la primera pàgina, fo. 183r.

¹³ Morel-Fatio (1885: 160): *Aquesti Libro de los fechos & conquistas del principado de la Morea fue fecho & conpilado por comandamiento del muyt reuerent en Christo, padre & senyor, don fray Johan Ferrandez de Heredia, por la gracia de Dios maestro del Hospital de Sant Johan de Jherusalem; & fue conplido & acabado de escriuir digous a .xxiiij. del mes de octubre en el anyo de nuestro Senyor M.CCC.XC. tercio. Bernardus est dictus qui scripsit, sit benedictus.*

¹⁴ Geijerstam (1995: 53 i 54). Aquesta còpia fou finalitzada el 5 de març de 1393.

¹⁵ Geijerstam (1995: 54): *Bernardo solía copiar muy fielmente sus modelos sin introducir cambios lingüísticos.*

l'esperit de l'obra, així com pel seu contingut ¹⁶. El que està clar és que el prototip va ser redactat a principis del segle XIV i va ser reescrit freqüentment ¹⁷.

L'edició aragonesa

La versió aragonesa ofereix parts narratives més breus que H, P o, inclús, que B, a més d'anacronismes, per la qual cosa es desmarca d'aquests manuscrits. A més de derivar de la crònica grega, té les seues pròpies fonts, pel que sembla (tradició oral, la crònica d'Ernoul ¹⁸, Balduí d'Avesnes, Villani) ¹⁹. Tot seguit vorem la influència de la crònica grega i de la francesa al text aragonés.

Encara que, com hem dit, fou un encàrrec d'Heredia a Bernardo de Chaca, i es constituí com a treball molt acurat per part d'aquest copista, la *Crònica de Morea* aragonesa, que compartia volum amb una altra obra, posteriorment només ha conegut una edició, la de l'hispanista francès Alfred Morel-Fatio en 1885, amb traducció francesa. Es tracta d'una publicació feta a Ginebra per a la Société de l'Orient Latin a partir d'un únic manuscrit trobat pel comte Paul Riant a la biblioteca del duc d'Osuna en 1880 ²⁰. Els estudiosos han trobat nombrosos errors comparant el manuscrit amb l'edició de Morel-Fatio ²¹. Després d'una lectura atenta, tractarem d'establir la influència que han tingut les versions francesa i grega en la redacció del text aragonés: en alguns aspectes coincideix amb la primera; en d'altres, amb la segona, encara que també s'ha servit d'altres fonts ²².

¹⁶ Jeffreys (1975: 304): *The languages suggested for this hypothetical original have been French, Italian, and Provençal*. Per altra banda, Ilieva (1991: 232-239), sense fer cap referència a la versió aragonesa, tracta els manlleus lingüístics, on segueix Triantafyllidis (1909), la teoria del qual és que l'italià fa sempre de llengua mitjancera.

¹⁷ Shawcross (2009: 39ss) parla d'un original grec que, encara que no es pot demostrar, sembla la solució més econòmica. La mateixa autora, seguint aquesta idea, afegeix: *some reconstructions [...] are more plausible than others* (2009: 49-52).

¹⁸ *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*.

¹⁹ Egea (1996: XXXV i XXXVI), Page (2015: 305).

²⁰ Egea (1996: XXXVI); Lurier (1964: 35).

²¹ Com, per exemple, Hódcroft (1963-64: 83): *Al comparar la edición de 1885 con el código de Heredia, he podido comprobar la existencia de más de ochocientos errores en la transcripción de Morel-Fatio, consideración que a la versión del erudito francés le resta gran parte de su valor filológico*. I també Líbano Zumalacárregui (1999: 891): *Quede claro pues, que sólo nos proponemos destacar, sobre la base de la edición de Morel Fatio, algunos de los errores de lectura, que hemos cotejado personalmente al confrontarla con el único manuscrito, el 10.131 de la Biblioteca Nacional de Madrid*.

²² Egea (1996: XXXVI); Lurier (1964: 35); Jeffreys (1975: 305): *The Aragonese version seems to show knowledge of both the Greek and French, as well as much additional material*.

Gal·licismes

Revisem, en primer lloc, un conjunt de paraules que no pertany a l'aragonés, i que constitueixen veritables calcs lingüístics, en aquest cas lèxics, de clara procedència francesa. En alguns exemples existeixen vacil·lacions en l'escriptura d'aquests gal·licismes, fet que demostra que les formes no estaven totalment fixades o, simplement, que no eren pròpies de la llengua aragonesa. Seguim, d'ara endavant, la numeració per paràgrafs de l'edició d'Alfred Morel-Fatio, indicada entre parèntesis.

menechal (21 (x2)), merechal (2, 21, 97, 470, 471, 483, 509 (x2), 515, 518 (x2)), merescal (508, 510, 513), mereschal (510 (x2), 511 (x2), 512, 513 (x4), 514 (x2), 517, 519 (x2)), marechal (708, 709)	maréchal
letra (10)	lettre
tomó conget (11, 14, 20 (x2), 21 (x2), 273, 414, 580), priso conget (379), & priso que huuo conget (379), tomaron conget (396)	prit congé
ensemble (63, 75, 76, 117, 178, 225, 255, 266, 288, 300, 402, 422, 481, 492, 496, 596, 610, 620, 666, 685, 694, 695, 700, 707, 709, 713)	ensemble
corroçados (28), corruçados (46)	courroucés
omenage de ligious (137)	hommage lige
hombre ligio (144), hombres ligios (413), homoligios (449, 579), homo ligio (511)	homme lige
en caso qu'el dicho micer Guillem passase por alli ó otro por éll á venir á recobrar la Morea [...], que le plaziesse de empacharlo que non pudiesse passar d'entro el tiempo que auia promso, es á saber de vn anyo & vn dia (151)	empêcher
Et fecho aquesto, el princep se partió con toda su gent & con las galeas & puso sitio á Maluasia, & asitiada Maluasia, ella se tuuo vn grant tiempo; & vidiendo aquellos de Maluasia que non podian auer sucurso de ninguna part, se acordaron con el princep & le rendieron Maluasia con ciertos patios (213)	secours
él ordenó sus batallas por combatir & sallir sobre la montanya (223)	sailir (lat. <i>salire</i>)
guerçon (238)	garçon
asemblar (252)	assembler
derrobaron (257)	dérober
pillardes (356)	pillards
senechalchessa (395)	sénéchale
sariantes (437) ²³	sergents

²³ La *i* inicial de paraula o darrere de consonant representa la palatal fricativa sonora [(d)ʒ]. Vid. Hódcroft (1963-64: 86); Prince (2007: 5).

Et el conte de Analdo & micer Loys de Burgunya, marido de la dicha duenya, respondieron que no lo auian tomado razonablement, mas que lo auian tomado falsament & maluada, & que gelo querian prouar por batalla de lures persones, & echaron los gages de batalla en pressencia del rey. Et el princep Filipo, como ardido cauallero, tomó los gages & respondió qu'él era contento de fer la batalla con entramos á dos, el huno en post del otro (574)	gages
Et don Ferrando, sabiendo qu'el senyor de la Calandriça era restado en Calamata, cauallguó con su gent & fue á la Calandriça & tomóla & fornicióla bien de .cl. catalanes almogauares & de hombres de cauallo (587)	est resté
Et ellos le respondieron que le ayudarian voluntés & que ellos se parellarian & que por todo el mes de abril ellos le enuiarian .dcc. hombres de cauallo & otros tantos de pie (602)	volontiers
le vino al coraçon (628)	il lui vint à l'esprit

En els següents exemples es mostra la coincidència, quasi paraula per paraula, de certs passatges entre la versió aragonesa (Arag.) i la francesa (B), mentre que la principal versió grega (H) discrepa d'aquestes lectures:

Arag.	B
Et videndo el dicho micer Guillem que... (136)	Et quant le Champenois vit que... (122)
huuo grant vergonya & grant dolor (200)	prist la chose en grant despit et vergoigne (181)
las montanyas de los Esclauones (215)	les montaignes des Esclavons (207)
Et despues que el princep Guillem huuo conquerido... (218)	Et depuis que monseignor Guillerme ot conquis (222)
éll enuió por micer Guillem de la Rocia, senyor del ducame de Athenas, que le deuiesse venir á fer omenage (218)	si manda requerant monseignor Guillerme de la Roche, le seignor d'Atthenes, que il lui deust venir faire hommage (222)
ordenó & fizo su testament (418)	ordina et fist son testament (532)
fizo escriuir una letra al rey Karles (418)	si fist escripre au roy Charle (533)
que sus fillas [...] le fuessen recomendadas (418)	que [...] ses filles lui feussent recommandées (533)
vino deuant del bayle & presentó la letra del rey Carles (429)	fu par deuant monseignor Nicole le bail, si lui presenta les lettres que il portoit de par le roy (560)

Hel·lenismes

De la mateixa manera, consta certa quantitat de lèxic provinent del grec que la versió aragonesa ha anostrat, presentant també, en ocasions, diferents grafies per a

adaptar un mot en concret. Criden poderosament l'atenció, al bell inici del *Libro de los fechos* (1 i 2), dues construccions sintàctiques molt pròpies de la llengua grega: la primera, l'ús particular del genitiu i, la segona, el començament típic d'un conte que tantes voltes hem llegit a la literatura grega. A la resta, predominen noms propis de persona, topònims i certs càrrecs. Entre parèntesi, en la versió grega, apareix la numeració corresponent als versos ²⁴.

(1) En el tiempo que la paz fue fecha del rey de Francia & del rey de Inglaterra auia muchas gentes de armas en el reyalme de Francia & en el condado de Campayna. (2) Era vn caullero , el qual se nombraua Micer Jufre de Villardoyñ & era merechal del condado de Campayna	
Quir Alexi Comnino, hermano de Quir Ssaqui Comnino (31), Quir Ssaqui (31 (x2)), Quir Saqui (38 (x2), 44)	κύρ Σάκης (451, 574, 653, 1211)
Quir Miquali (53), Quir Miquali Paleologo (241), Quir Miquaeli Paliologo (243)	κύρ Μιχαήλ τὸν ἔλεγαν, ὁ μέγας Παλαιολόγος (3055)
Quir Nichiforo (245)	κύρ Νικηφόρον (3086α, 3100)
Quir Todoro Lasciri (54), Quir Todoro (245, 246)	ἐκεῖνον τὸν κύρ Θεόδωρον, Λάσκαριν τὸν ἐλέγαν (1210)
Quirandronico (527) ²⁵	
Salonichi (37), Salonich (52, 53, 59, 63, 102, 103 (x2), 250), Ssalonich (53, 58, 63), Salonic (62)	τῆς Σαλονίκης (1010)
Blaquos (37)	οἱ Βλάχοι (4090)
Marzoflo (43, 44 (x2), 51)	ὁ Μούρτζουφλος (733, 741, 750, 871, 878)
Metelin (45, 73, 84)	
Francos (45, 111)	οἱ Φράγκοι (49, 56, 58, 76...)
Natoliu (53, 54)	ἡ Ἀνατολή (51, 59, 1020...)
dispot (53, 63, 69 (x2), 70 (x2), 235, 257, 263, 424, 456 (x2), 458, 459 (x2), 460, 461 (x2), 462 (x3), 463, 464, 465 (x2), 466 (x3), 467 (x4), 468 (x2), 472, 628, 629, 630 (x3), 685, 697, 698, 701, 702, 703, 715, 718, 721)	ὁ δεσπότης (1086, 1102, 3061, 3080...)
Crutuli (53)	ὁ Κουτρούλης (3061, 3470)
Caloynni (59)	ὁ Καλοῖωάννης (1087, 1102, 3060)
Cesar Estratigopulo (84)	

²⁴ Hem seguit l'edició bilingüe de José M. Egea, qui, lògicament, opta pel manuscrit H.

²⁵ Ací, el tractament κύρ (< κύριος, senyor) apareix unit al nom propi, en aquest cas de l'emperador bizantí.

Gresera (109)	
Pontico (110)	ὁ Ποντικός (1190, 2486, 2488) ὁ Πονδικός (1661, 1677)
la Escorta (110)	τὰ Σκορτά (1760, 1918, 3153...)
Oreoclauo (110)	τὸ Ἀράκλοβον (1759, 5633...)
Peloponissos (116)	ἡ Πελοπόννησος (1405, 1447) ἡ Πελοπόννησος (1579) ἡ Πολυπόννησος (2333, 2397) ἡ Πελοπόννησος (4393)
Misserea (117)	Μεσαρέα (1642, 1915, 3159, 6702, 6726)
Acoua (117)	ἡ Ἄκοβας (1916)
Quarantana (118)	ἡ Καρύταινα (1921, 1923...)
Lakedemonia (119, 170, 175, 215, 291, 294, 336, 339, 358, 367, 382, 439, 446, 473, 609, 641, 653)	Λακεδαίμονια
dongo (121)	δρόγγος (1759, 1918) ²⁶
seuastocratora (247, 249, 260, 263, 265, 273 (x2), 274, 277, 279, 282, 284 (x2)), seuostocrata (258)	σεβαστοκράτορας (3107, 3479...)
mandiletes (321)	μαντίλι
magadomestigo (335)	ὁ Μεγαδεμέστικος (4630, 4806, 4816, 4828...)
Veliguosti (373)	Βελίγοστη
perperas (398, 508, 509, 512)	ὑπέρπυρα ²⁷
Cerochori (432)	Ξενοχώρι
fizolo guarir de las plagas que auia auido (494)	πληγές ²⁸

És evident la coincidència de certs passatges, que evidencien una font grega a partir de la qual s'ha constituït el text aragonés. A l'últim grup n'hi ha una varietat de formes i de temps també molt pareguts per a designar o presentar certs noms propis.

Arag.	H
-------	---

²⁶ Del llatí *drungus*. Ací té el sentit de "congost, gorja".

²⁷ L'ὑπέρπυρον o perpra era una moneda d'or bizantina amb forma còncaua. *Vid.* Hendy (1969: 34ss).

²⁸ "Ferides".

al arçobispo de Patras con sus calonge fue dado .viij. cauallerias de tierras & de villanos (128)	τοῦ μητροπολίτη τῆς Πατροῦ μετὰ τοὺς κανονικούς ὀχτῶ φῖε καβαλλαρίων τοῦ ἔδωκαν νὰ ἔχη (1955)
micer Jufre de Vilardoyn el jouen (192)	μισὶρ Ντζεφρέ τὸν νέον (2467)
sus monesterios & sus yglesias assi las griegas como las latinas (418)	τὰ μοναστήρια τῶν Φραγκῶν ὁμοίως καὶ τῶν Ρωμαίων (7778)
que le daria alguna cosa de que biuiria (444)	δότε με τόπον νὰ κρατῶ, νὰ ἔχω τὴν ζωὴν μου (8445)
ellos dixieron qu'ell iurase de mantener lures franquezas (453)	ὁμοσε ἐσὺ ἐμᾶς πρῶτα νὰ μὰς κρατῆς [...] εἰς τὴν φραγκίαν ὅπου ἔχομεν (8639-41)
se clama (117); clamado (118); se clama agora (118); el qual se clamó (118); & por el nombre... era clamado (118); el qual se clama (119); clamóse (119); lo nombraron (120); se clamava (121); se clama (122, 123, 125); fue nombrada (126); se clamava... era clamado (127)	ἦτον τὸ ἐπίκλην του, οὕτως τὸν ὠνομάζαν (1913); ὠνόμασε... οὕτως τὴν ὠνομάζουν (1916); τὸ ἐπίκλην του (1918); τ' ὠνόμασαν, οὕτως τὸ λέγουν πάλε (1921); οὕτως τὸν ὠνομάζαν (1923); τὸν ἔλεγαν, τὸ ἐπίκλη εἶχε... (1926); εἶχεν τὸ ἐπίκλην του, οὕτως τὸν ὠνομάζαν (1930); τὸ ἐπίκλην (1936); τὸ ὠνόμασεν (1938); ἀφῆκεν τὸ ἐπίκλην του, ...ὠνομάστη (1943); κ' ἔλεγαν τον (1950)

Pel que hem vist, la versió aragonesa prefereix adaptar els noms propis hel·lenitzats als francesos, encara que aquests últims siguen els originals o puguen semblar-nos més familiars. Alguns exemples serien:

Passava (119, 305, 385)	Πασσαβά	< fr. Passavant
Lello (119)	Λέλε	< fr. Lille
Cherpini (120)	Τσερπηνή	< fr. Charpigny ²⁹

És curiosa l'existència d'algunes traduccions errònies en aragonés que evidencien, novament, una font grega. Així, on en grec es llig “μισὶρ Γγιοῦν [...] ντὲ Νιβηλῆ” (H 1936) i en francès “messire Gui de Nivelet” (B 128), apareix la correspondència “micer **Johan** de Nivelet” (Arag. 122), on el traductor no ha entés que Γγιοῦν és l'acusatiu de Γγίς, del francès Guy, i ha confós aquesta forma amb el nom propi “Joan”.

²⁹ Shawcross (2009: 271).

Un altre exemple el veiem comparant sengles passatges de les versions francesa i grega, amb un sentit molt similar: “furent assenés [...] pluseurs chevaliers, escuiers et sergans assés” (B 128); οί καβαλλάριοι, όπου εἶχασιν πρὸς ἓνα φῖε ὁ καθέννας, καὶ οἱ σιργέντες ἀλλὰ δῆ, όπου ἦσαν προνοιασμένοι (H 1965-7). Al text grec, ἀλλὰ δῆ significa “de la mateixa manera”, però s'ha interpretat com ἀλλὰ δύο en el text aragonés: “& á muchos otros caualleros & nobles escuderos [...] fue dado aqui dos cauallerias & aqui una caualleria” (Arag. 133). Malgrat el malentés, s'ha tractat d'imposar la lògica de l'època assignant més béns als que ostenten un rang social més elevat, i menys als de classe inferior, tractant de quadrar el sentit.

L'última mostra de traducció no ben entesa la trobem llegint aquests textos: “la ou est la ville de Clarence” (B 149) i ἐκεῖ όπου ἔνι σήμερον ἡ χώρα τῆς Κλαρέντζας (H 2218). A la versió aragonesa tenim “do es agora **la tierra** de Clarença” (Arag. 163). Al grec bizantí χώρα significa “regió” però també “ciutat”³⁰. En aquest cas, s'ha optat pel primer sentit quan Glarentza, contràriament, és una població.³¹

Podem concloure afirmant que el *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea* no es basa en una única font, grega o francesa, sinó en diferents manuscrits grecs i francesos. Aquests no són tampoc H i B, ja que H i B presenten algunes lectures divergents a Arag. i derivades d'un altre original. A més, Arag., per exemple, va disposar d'un registre diferent del grec o del francès per al repartiment dels feus³². Fent una lectura atenta de la versió aragonesa, observem que s'ha tingut predilecció per les fonts gregues quan s'han tractat una gran part de noms propis i de topònims, a més d'incloure algunes construccions calcades, mentre que apareixen com a gal·licismes un conjunt de paraules i de lèxic concret junt a alguns girs sintàctics similars al francès. Les errades en la traducció, a més, evidencien l'adaptació de text grec. El fet que el manuscrit aragonés siga el millor elaborat de tots, datació inclosa, demostra l'interés de Johan Ferrández d'Heredia per la difusió de la cultura: va crear un

³⁰ El mateix passa en grec modern, amb l'accepció de “país” i la de localitat més important o capital d'una illa.

³¹ Shawcross (2009: 271).

³² Shawcross (2009: 292-302).

scriptorium on encarregava traduccions ³³ i elaboracions de treballs literaris, històrics i humanístics. Es tractava d'un mecenes i bibliòfil que viatjà per tot el Mediterrani i que va fer circular nombroses obres de temes varis, especialment d'història –en concret, de Grècia. No es difícil imaginar, per tant, diferents manuscrits en llengües diverses (francès i grec, en aquest cas) damunt la taula dels treballadors al seu càrrec ³⁴, la lectura i elaboració dels quals donà com a resultat la còpia que féu Bernardo de Chaca del *Libro de los fechos*.

Bibliografia

Angold, M. (2006² [1995]), *Church and Society in Byzantium under the Comneni (1081-1261)*, Cambridge.

Burkhardt, S. (2014), *Mediterranes Kaisertum und imperiale Ordnungen: Das lateinische Kaiserreich von Konstantinopel*, Berlin.

Egea, J.M. (1996), *La Crónica de Morea*, Madrid.

García de Cortázar, J.A. & Sesma Muñoz, J.A. (2008), *Manual de Historia Medieval*, Madrid, 153-164, 467-478.

Geijerstam, R. af (1995), “¿Morfosintaxis aragonesa o catalana? Una ojeada a las obras de Fernández de Heredia”, *AIH. Actas XII*, 48-58.

Gerstel, S.E.J. (ed.) (2013), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Washington, DC.

Hendrickx, B. (1974), “Les institutions de l’empire latin de Constantinople (1204-1261): Le pouvoir impérial (l’empereur, l’impératrice, les régents)”, *Byzantina* 6, 85-154.

Hendrickx, B. (1977), “Les institutions de l’empire latin de Constantinople (1204-1261): la cour et les dignitaires”, *Byzantina* 9, 187-217.

Hendy, M.F. (1969), *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1204*, Washington.

Hódcroft, F. (1963-64), “Notas sobre la *Crónica de Morea*. Fonética”, *Archivo de Filología Aragonesa XIV-XV*, 83-102.

³³ Les primeres traduccions de Tucídides i de Plutarc a una llengua romànica, en aquest cas l'aragonés, foren encàrrecs seus.

³⁴ Possiblement a la cort papal d'Avinyó (Page 2015: 305).

Ilieva, A. (1991), *Frankish Morea (1205-1262): Socio-cultural Interaction Between the Franks and the Local Population*, Athens.

Jacoby, D. (1973), "The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade", *American Historical Review* 78, 873-906.

Jacoby, D. (2001), "The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): the Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance", *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot, 141-201.

Jacoby, D. (2008), "The Greeks of Constantinople under Latin Rule 1204-1261", in Madden, T.F. (ed.), *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25-29 August 2004*, 53-73.

Jeffreys, M.J. (1975), "The *Chronicle of the Morea*: Priority of the Greek version", *BZ* 68, 304-350.

Líbano Zumalacárregui, A. (1999), "Filología, dialectología e historia medieval", *Aragón en la Edad Media 14-15* (2), 887-901.

Lock, P. (1995), *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, London.

Lurier, H.E. (1964), *Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea*, New York & London.

Luttrell, A. (2011), "Juan Fernández de Heredia and the Compilation of the Aragonese Chronicle of the Morea", in Guzzo, C. (ed.), *Deus Vult, miscellanea di studi sugli Ordini militari*, Tuscania, 124-133.

Morel-Fatio, A. (1885), *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea*, Ginebra.

Page, G. (2015), "Literature in Frankish Greece", in Tsougarakis, N.I. & Lock, P. (edd.) (2015), *A Companion to Latin Greece*, Leiden, 288-325.

Prince, D.E. (2007), "El aragonés literario a finales del siglo XIV. El testimonio del *Libro del Trasoro*", *EDACAR 1*, 1-16.

Richard, J. (1989), "The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204-1227)", *The Mediterranean Historical Review* 4, 45-62.

Shawcross, T. (2009), *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, Oxford.

Triantafyllidis, M.A. (1909), *Die Lehnwörter der mittelgriechische Vulgärliteratur*, Strassburg.

Tsougarakis, N.I. & Lock, P. (edd.) (2015), *A Companion to Latin Greece*, Leiden.

Wolff, R.L. (1948), "The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople 1204-1261: Social and Administrative Consequences of the Latin Conquest", *Traditio* 6, 33-60.

Wolff, R.L. (1954), "Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers* 8, 228-303.

Índex

Pròleg, 3-11.

Carbonell, S., “Narrativa medieval grega: entre Orient i Occident”, 13-33.

García de Lucas, “En torno a la traducción medieval castellana de las *Prophetiae Merlini*”, 35-59.

Gros Lladós, S., “Sobre la recepció dels clàssics grecolatins en el Curial e Güelfa: el tòpic de l’*aegritudo amoris*”, 61-88.

Kioridis, I., “Τα σύνθετα περιγραφικά επίθετα ως στοιχείο πρωτοτυπίας του βυζαντινού ιπποτικού μυθιστορήματος *Φλώριος και Πλάτζια Φλώρα* απέναντι στο τοσκανικό του μοντέλο”, 89-104.

Padilla, C., “L’empremta catalana al *Corbacho*”, 105-133.

Pomer, J.J., “Les fonts grega i francesa de la versió aragonesa de la *Crònica de Morea*”, 135-149.

Redondo, J., “Teoria i pràctica de la traducció del grec a l’aragonès: les *Vidas semblantes* de Plutarc”, 151-168.

Ribes Traver, P., “El mito de Venus y Adonis en la tradición inglesa: de W. Shakespeare a F.C. Burnand”, 169-196.

Rovira Cerdà, H., “‘Jatsesia que altres l’agen tret en lengua catalana’: la traducció catalana perduda de l’obra de Valeri Màxim”, 197-209.

Starczewska, K.K., “Las traducciones latinas del *Corán*: entre crear la imagen del otro y la formación de una disciplina de saber”, 211-230.